

ГРА У ШАХИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається вплив шахів на формування якостей інтелектуальних та інших властивостей особистості старшого дошкільника.

Ключові слова: інтелектуальні якості, властивості особистості, старший дошкільник, вікові особливості, програми оволодіння грою в шахи.

Актуальність проблеми дослідження. Конституція України, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Закон України «Про дошкільну освіту», наказ МОНМС України від 22.05.2012 р. № 615 «Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (нова редакція)» [2] спрямовують фахівців у галузі педагогічної та вікової психології на пошук додаткових шляхів інтелектуального розвитку дошкільників, розкриття механізмів формування їхньої розумової здатності свідомо та самостійно, в міру своїх вікових можливостей, користуватися набутими знаннями, вміннями та навичками.

Мета даної статті полягає у виявленні ефективності впливу шахової гри на формування якостей інтелектуальних та інших властивостей особистості і академічну успішність учнів.

Проблемі формування інтелекту й інтелектуальних властивостей особистості у дошкільному та шкільному віці присвячені роботи представників вітчизняної і зарубіжної психології, таких, як Л. І. Божович, А. В. Брушлінський, Л. А. Венгер, Л. С. Виготський, Ж. П. Вірна, П. Я. Гальперін, Ю. З. Гільбух, В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, Л. В. Засекіна, О. П. Колісник, О. Л. Кононко, Г. С. Костюк, В. К. Котирло, В. У. Кузьменко, С. Є. Кулачківська, О. І. Кульчицька, С. О. Ладивір, О. М. Матюшкін, В. С. Мухіна, Ж. Піаже, Н. А. Побірченко, М. М. Поддяков, Я. О. Пономарьов, О. П. Саннікова, О. П. Сергєнкова, Н. Ф. Талізїна, М. О. Холодна, М. Л. Смультсон, О. О. Фунтїкова, Б. А. Щербатюк та ін.

Разом з тим, аналіз наукових джерел свідчить, що в них майже не знайшов свого відображення такий важливий аспект даної проблеми, як вплив шахової гри на формування якісних характеристик інтелектуальних властивостей особистості старшого дошкільника.

Оскільки гра є провідним видом діяльності у дошкільному віці, нашу увагу привернули шахи як інтелектуальна гра, яка в стратегічному плані, за складністю комбінацій та рівнем інтелектуальної, емоційної та особистісної напруги вигідно відрізняється від інших інтелектуальних ігор. Спробувавши проаналізувати історію шахів ми дійшли до цікавого висновку, що багато відомих шахістів познайомились з цією грою в дошкільному віці: Х. Р. Капабланка, А. Є. Карпов, Г. Т. Агзамов, П. Керес – в 4 роки; В. В. Стейніц, М. Д. Ейве, Н. Т. Гапріндашвілі, М. Г. Чібурданідзе – в 5 років; Г. К. Каспаров, Б. В. Спаський, Р. Д. Фішер, О. М. Рубцова, Ю. С. Балашов – в 6 років; О. О. Альохін, М. Н. Таль, В. В. Смирнов – в 7 років та більшість з них почали приймати участь в серйозних шахових змаганнях з 10-11 років [1, с. 3].

На нашу думку, якості інтелектуальних властивостей особистості нібито детермінуються специфікою шахової гри – її динамічністю, проблемністю, прогностичністю, комбінаційністю, інтелектуальною напругою, емоційністю, партнерством і конфліктністю міжособистісної боротьби, культурою ігрової взаємодії на основі дотримання встановлених шаховим кодексом правил і т.п.

Як шахи впливають на інтелектуальний розвиток підлітків? Такою була мета наукового дослідження, проведеного у Венесуелі спеціальною комісією, в склад якої входили педагоги, психологи, медики. В ході експерименту члени комісії вели спостереження за двома групами учнів. Усі діти проходили звичайний курс шкільного навчання, але в одній з груп діти суміщали навчання з посиленими заняттями шахами. Через шість місяців після початку дослідження було проведено контрольний тестовий зріз. Уважно вивчаючи його результати, спеціалісти дійшли до висновку, що швидкість реакції у дітей, активно граючих в період спостереження у шахи, підвищилась майже на 40% [4].

Вважаємо, що саме зазначена інтенсивна, оперативна інтелектуальна боротьба втягує у гру усі особистісні ресурси гравців, психологічно підпорядковує собі прояв усіх особистісних їх властивостей. Під впливом особистісно напруженої інтелектуальної боротьби відбувається персоналізація інтелектуальних властивостей шахістів, набуття ними особистісних якостей. Для наукового опису цих якісних особистісних трансформацій інтелектуальних властивостей доцільно використовувати структурне уявлення про особистість. Як таке ми використовуємо концептуальне уявлення про тривимірну, поетапно конкретизовану психологічну структуру особистості, запропоновану В. В. Рибалкою, зокрема, представлені у соціально-психолого-індивідуальному її вимірі підструктури – комунікаційну, мотиваційну, характерологічну, рефлексивну, академічну, інтелектуальну, психофізіологічну [3, с. 34–38].

Шахова гра передбачає проходження трьох основних стадій: дебюту (початок), міттельшпілю (середина) й ендшпілю (фінал), які вносять свою специфіку в самоактуалізацію та розвиток таких інтелектуально-особистісних якостей гравців, як: інтелектуально-комунікаційні, інтелектуально-мотиваційні, інтелектуально-

характерологічні, інтелектуально-рефлексивні, інтелектуально-академічні, інтелектуально-психофізіологічні. Мова йде про шахову комунікацію, взаєморозуміння, взаємодію гравців під час гри; ініціювання, мотивування і прогнозування, втілення елементів комбінаційних задумок у досягненні позитивного результату обох гравців; актуалізацію таких рис характеру як сміливість, рішучість чи навпаки впевненість захисної шахової боротьби, самовладання, емоційну стриманість, толерантність до партнера по грі; самомотивацію, саморегуляцію, самоконтроль і самовладання в процесі всієї шахової гри; оперативне використання набутого та формування нового ситуативно-змінного шахового досвіду; врахування типологічних особливостей своєї активності, моторики, емоційності відповідно до конкретного типу темпераменту як свого, так і партнера по грі.

Означене вище передбачення має свою діяльну та вікову специфіку як для інтелектуальних властивостей дорослих шахістів, так і для дітей старшого дошкільного віку, яка для дитячого контингенту має бути досліджена експериментально. Таке теоретичне передбачення має бути вивчене на етапі констатувального експерименту, коли буде вивчатися їх прояв у зазначеному взаємозв'язку, і на етапі формувального експерименту – в процесі цілеспрямованого формування цих попарних інтелектуально-особистісних якостей у дітей старшого дошкільного віку.

Дослідженням було охоплено 245 дітей віком 5-6 років дошкільних навчальних закладів № 4, № 10, № 14 м. Новомосковська Дніпропетровської області та № 181, № 219 м. Дніпропетровська, з яких 45 дітей брали участь в пілотажному експерименті, 102 увійшли в експериментальну групу, а 98 – у контрольну. У формувальному експерименті взяли участь 102 дитини. Окрім дітей, в експерименті були задіяні 50 батьків та 8 вихователів.

Для констатувального психодіагностичного дослідження були підібрані й апробовані 19 стандартизованих методик (тести, опитувальники), а саме: проективна методика визначення сформованості розуміння партнера зі спілкування, міжособистісної взаємодії «Грова кімната»; методика визначення готовності до навчання Д. Б. Ельконіна, Л. А. Венгера; методика визначення сміливості у відстоюванні власної думки як риси характеру за Р. С. Немовим; методика визначення самооцінки за Р. С. Немовим; методика вивчення словникового запасу за Р. С. Немовим; комплекс методик по визначенню інтелектуальних властивостей за Р. С. Немовим; методика визначення темпераменту за Б. Й. Цукановим. Як додаткові методи використовувалися спостереження, бесіда, опитування, аналіз продуктів діяльності тощо. Кількість досліджуваних складала 245 дітей віком 5–6 років дошкільних навчальних закладів № 4, № 10, № 14 м. Новомосковська та № 181, № 219 м. Дніпропетровська. Діагностування було як групове, так і індивідуальне, його тривалість в цілому сягала 25–30 хвилин на одного дошкільника. Визначення показників інтелектуальних та інших особистісних властивостей дозволило поділити усіх досліджуваних дітей за трьома рівнями – високим, середнім, низьким.

У результаті комплексної психодіагностики інтелектуальних та інших особистісних властивостей старших дошкільників (Новомосковських ДНЗ і Дніпропетровських ДНЗ) було встановлено, що інтелектуально розвиненим дошкільникам з високим рівнем розвитку інтелектуальних (29,7% і 38,7%) та інших базових властивостей особистості таких, як комунікативні (24,2% і 49,5%), мотиваційні (50,0% і 45,2%), характерологічні (31,2% і 56,9%), рефлексивні (38,3% і 44,8%), академічні властивості (33,3% і 57,4%), притаманні: висока інтелектуальна активність, уміння користуватися розумовими операціями аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення. При вирішенні тестових завдань вміння швидко та послідовно сприймати інструкції, точно запам'ятовувати та безпомилково відтворювати матеріал за найменшу кількість спроб, а також висока деталізація придуманих образів та їх висока емоційна насиченість.

Водночас, у інтелектуально малорозвинених з початковим рівнем розвитку інтелектуальних (37% і 23,9%) комунікативних (37,5% і 12,2%), мотиваційних (26,3% і 19,1%), характерологічних (32,2% і 14,5%), рефлексивних (23,3% і 6,9%), та академічних властивостей особистості (29,2% і 21,1%), слабо виражені якості, що виявляються у наступному: відмова від прояву ініціативи у міжособистісному діалозі, обрання підпорядкованої позиції в спілкуванні з однолітками, невміння відстоювати власну думку та відсутність здатності доводити справу до кінця. Такі діти часто використовують прості, переважно односкладні речень при описі малюнків, не вміють швидко переключати й розподіляти увагу, встановлювати логічно-наслідкові зв'язки і відношення предметами, що, призводить до великої кількості помилок при виконанні різноманітних завдань.

Тобто, було виявлено, що інтелектуальні та особистісні властивості перед початком оволодіння грою в шахи розвинені в основному на середньому і високому рівнях.

Отримані коефіцієнти кореляції дошкільників Новомосковських ДНЗ демонструють середній рівень взаємозв'язків інтелектуально-комунікаційних ($r=0,56$, $p\leq 0,05$) та інтелектуально-мотиваційних властивостей ($r=0,51$, $p\leq 0,05$). Це означає, що інтелектуальні властивості старших дошкільників набули певного рівня якостей комунікабельності й спрямованості вже до початку шахової навчальної діяльності. Разом з тим, було встановлено тенденцію, але на рівні слабого прояву цього типу якості, що виявилася у взаємозв'язках інтелектуальних із характерологічними ($r=0,48$, $p\leq 0,055$), інтелектуальних із рефлексивними ($r=0,44$, $p\leq 0,059$), інтелектуальних із академічними ($r=0,43$, $p\leq 0,061$), і на дуже слабкому рівні – інтелектуальних із психофізіологічними властивостями ($r=0,14$, $p\leq 0,12$). Мова йде про те, що інтелектуальні властивості особистості розвиваються якісно не тільки окремо, автономно при розв'язанні інтелектуальних задач, але і у більш широкому міжособистісному контексті цієї гри, яка вимагає осмисленого, інтелектуального спілкування, мотивації, характерологічних ставлень, рефлексії, досвіду, використання психодинамічних можливостей. Це свідчить про потребу не просто в розвитку цих окремих інтелектуальних властивостей, але і формуванні попарних взаємозв'язків з іншими особистісними властивостями на етапі формувального експерименту.

У ході факторного аналізу виявлено, що у дітей Новомосковських ДНЗ виявлено такі фактори: перший фактор «Мотиваційні властивості» («мотиваційні властивості», «послідовність сприймання», «різноманітність уяви»), другий фактор «Спілкування» («спілкування», «послідовність наочно-дійового мислення», «логічність образно-логічного мислення»), третій фактор «Характер» («сміливість у відстоюванні власної думки», «переключення та розподіл уваги», «об'єм уваги», «міцність пам'яті»). Першим фактором у дітей Дніпропетровських ДНЗ є «Досвід» («досвід», «точність пам'яті», «міцність пам'яті», «переключення та розподіл уваги»), «Спілкування» («спілкування», «послідовність та кмітливість наочно-дійового мислення», «швидкість та логічність образно-логічного мислення»), «Мотивація» («мотиваційні властивості», «швидкість і послідовність сприймання»). Результати дослідження свідчать, що на розвиток інтелектуальних властивостей впливають специфічні особистісні властивості.

Таким чином, отримані результати підтверджують необхідність створення та апробації експериментальної програми особистісно орієнтованого формування інтелектуально-особистісних якостей у старших дошкільників та виявлення ролі шахів у цьому розвитку, в порівнянні з роллю загального впливу дошкільного середовища.

Процедура особистісно орієнтованого формування інтелектуальних якостей у старших дошкільників у процесі оволодіння грою в шахи включала 33 заняття зі старшими дошкільниками по 30 хвилин 1 раз на тиждень впродовж 1 навчального року з дітьми Новомосковських ДНЗ і впродовж 2 місяців – Дніпропетровських ДНЗ.

Заняття проводилися у групах чисельністю 6–8 дошкільнят на базі своїх дошкільних навчальних закладів № 4, № 10, № 14 м. Новомосковська і № 181, № 219 м. Дніпропетровська в присутності вихователів, психологів, батьків. Загальна кількість старших дошкільників, які опановували експериментальну навчальну програму, складала 102 особи.

Головним засобом для розвитку інтелектуальних та інших особистісних властивостей старших дошкільників була особистісно модифікована програма І. Г. Сухіна «Шахи у дитячому садку», в яку були включені наступні особистісно-розумові розвивальні методи: казки-подорожі, шахові історії, скоромовки (інтелектуально-комунікативні якості); проблемно-пошукові завдання, ситуації успіху (інтелектуально-мотиваційні якості); ігри-драматизації (інтелектуально-характерологічні якості); рольові ігри з елементами театралізації (інтелектуально-рефлексивні якості); навчання на зразках шахових партій, зіграних гротмейстерами та тренування практичного шахового досвіду (інтелектуально-академічні якості); покровкові, лабиринтні, полілабиринтні та динамічні шахові навчальні завдання (власне інтелектуальні властивості); фізкультхвилинки (інтелектуально-психофізіологічні якості). Для профілактики втоми і компенсації повільності для флегматиків та меланхоліків використовувалися фізкультхвилинки-веселинки, а для дітей холероїдно-сангвінічного типу – релаксаційні вправи.

Тобто, сенсом оволодіння грою в шахи було не просто вирішення шахових завдань, а міжособистісна інтелектуальна діяльність дошкільнят, які вирішували інтелектуалізовані комунікативні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні, академічні й психофізіологічні задачі.

Статистична обробка даних дозволила встановити, що найбільш значущі зміни відбулися на високому рівні прояву інтелектуальних властивостей, що виявилось в їх зростанні на 14,6% у дітей експериментальних груп у порівнянні з дітьми з контрольних груп Новомосковських ДНЗ. Зросли також комунікативні (на 11,7%), та мотиваційні (на 10%) властивості, позитивна динаміка виявилася також щодо характерологічних (на 7,8%), рефлексивних (на 6,6%) та академічних властивостей (на 5,2%).

Зіставлення результатів, що були отримані в експериментальних і контрольних групах Дніпропетровських ДНЗ до і після проведення шахових занять, також свідчить про наявність у першій з них позитивної динаміки рівня розвитку інтелектуальних (на 4,6%) та інших властивостей: академічних (на 4,9%), комунікативних (на 4,5%), мотиваційних (на 3,7%), характерологічних (на 3,6%), рефлексивних (на 3,1%). Як і у попередньому випадку, мова йде саме про шаховий «приріст» у розвитку окреслених властивостей, відокремлений із загального педагогічного ефекту у розвитку особистості старших дошкільнят.

Порівняння коефіцієнтів кореляційного аналізу, що виявило факт покращення якостей інтелектуальних властивостей старших дошкільників, а саме – набуття більшої комунікативності інтелекту ($r=0,70, \rho \leq 0,001$) та ($r=0,57, \rho \leq 0,05$), як здатності прогнозувати свої ходи і ходи суперника в своєрідному внутрішньому діалозі; вмотивованості інтелектуальних дій ($r=0,61, \rho \leq 0,01$) та ($r=0,57, \rho \leq 0,05$), як змагання мотивів своїх з мотивами іншого; характерологічності інтелекту ($r=0,60, \rho \leq 0,01$) та ($r=0,53, \rho \leq 0,05$), як вміння долати свої слабкі й сильні сторони ведення ризикованої, сміливої, рішучої, цілеспрямованої шахової боротьби; рефлексивності інтелекту ($r=0,54, \rho \leq 0,05$) адекватного усвідомлення себе, свого інтелектуального потенціалу у постійно змінних шахових позиціях; академічності отриманого інтелектуального досвіду ($r=0,48, \rho \leq 0,055$) та ($r=0,59, \rho \leq 0,05$) від відомих гротмейстерів та власне набутого з кожним вирішеним шаховим завданням або у шаховому двобої.

Для з'ясування порядку внутрішньої структури взаємозв'язків інтелектуально-особистісних якостей було проведено факторний аналіз по Банністеру за допомогою програми MS® Office Excel 2003.

У ході факторного аналізу виявлено, що у дітей експериментальних груп Новомосковських ДНЗ виявлено такі фактори: перший фактор «Кмітливість наочно-дійового мислення» («кмітливість наочно-дійового мислення», «логічність образно-логічного мислення», «різноманітність уяви», «спілкування»)

другий фактор «Послідовність сприймання» («послідовність сприймання», «швидкість сприймання», «послідовність наочно-дійового мислення», «переключення та розподіл уваги», «мотиваційні властивості»), третій фактор «Стійкість та продуктивність уваги» («стійкість та продуктивність уваги», «об'єм уваги», «точність пам'яті», «міцність пам'яті», «смисловість у відстоюванні власної думки»). Першим фактором у дітей Дніпропетровських ДНЗ є «Досвід» («досвід», «переключення та розподіл уваги», «точність пам'яті», «міцність пам'яті»), другий фактор «Кмітливість наочно-дійового мислення» («кмітливість наочно-дійового мислення», «логічність образно-логічного мислення», «різноманітність уяви», «спілкування»), третій фактор «Послідовність і швидкість сприймання» («послідовність і швидкість сприймання», «переключення та розподіл уваги», «послідовність наочно-дійового мислення», «мотиваційні властивості»). Результати дослідження свідчать, що на розвиток інтелектуальних властивостей старших дошкільників впливають обумовлені грою в шахи специфічні особистісні властивості за рахунок чого відбувається гармонійне формування інших особистісних якостей через призму інтелектуальних і навпаки.

Все вищезазначене дало підстави для вивчення стійкості набутого психолого-педагогічного ефекту від опанованої дошкільниками особистісно орієнтованої шахової програми та його впливу на успішність їх подальшого навчання у початковій школі.

З цією метою у 2011-2012 р.р. була проаналізована ступінь успішності навчання 43 бувших дошкільників контрольних груп і 45 дітей експериментальних груп, які навчалися в 4 класах у 15 школах м. Новомосковська. Виявилось, що рівень навчальних досягнень по природничо-математичним наукам у дітей експериментальних груп, на відміну від дітей контрольних груп, був більшим на 1,76 бали (на 20,6%), а по суспільно-гуманітарним наукам – на 1,62 бали (на 18,6%).

Враховуючи вищезазначене, можна вважати доведеним, що особистісно орієнтоване, психологічно доцільне для дошкільного віку навчання гри у шахи справляє позитивний вплив на покращення якостей інтелектуальних властивостей та на успішність навчання, формує особистість через інтелект і допомагає дитині краще соціалізуватися.

Було розроблено наступні методичні рекомендації щодо формування елементів інтелектуальної культури особистості у старших дошкільників на основі отриманих експериментальних даних для вихователів, практичних психологів та батьків:

а) для цілеспрямованого використання шахової гри як засобу формування інтелектуальних якостей старших дошкільників слід орієнтуватися на впровадження особистісно-розумового підходу, що базується на принципах, за якими розуміння, вивчення і формування даних якостей здійснюється комплексно, цілісно;

б) виявлення та формування інтелектуальних якостей особистості старших дошкільників у процесі оволодіння грою в шахи повинно базуватися як на окремому їх розвитку, так і на попарних взаємозв'язках інтелектуальних з іншими особистісними властивостями;

в) сенсом оволодіння грою в шахи має бути не просто вирішення шахових завдань, а міжособистісна інтелектуальна діяльність, яка включає в себе розв'язання шахових інтелектуально-комунікативних, інтелектуально-мотиваційних, інтелектуально-характерологічних, інтелектуально-рефлексивних, інтелектуально-академічних й інтелектуально-психофізіологічних задач.

Висновки:

Інтелектуальні властивості розвиваються у дошкільному та шкільному віці у різних видах ігрової діяльності, але найінтенсивніше у шахах, які вимагають значно більшої їх самоактуалізації у взаємозв'язку з іншими базовими властивостями особистості.

В ході емпіричного дослідження було встановлено, що інтелектуальні властивості дошкільнят дійсно якісно розвиваються при розв'язанні різноманітних ігрових задач у більш широкому міжособистісному контексті, який вимагає від дошкільників осмисленого інтелектуалізованого спілкування, розумної мотивації, адекватних смислових характерологічних ставлень, інтелектуалізованої рефлексії, розумового досвіду, раціонального використання власних психодинамічних можливостей. Про це свідчить і наявність ще до оволодіння шахами груп дошкільників з високим та низьким рівнем прояву інтелектуальних та інших особистісних властивостей, наявність особистісних якостей інтелектуальних властивостей, що відображається у відповідних коефіцієнтах кореляції та факторних вагах.

Проведення заходів формування експерименту сприяло помітному збільшенню, в середньому на 14,7%, кількісного складу підгруп дошкільників-шахістів з високим рівнем розвитку інтелектуальних властивостей та більш помітним кореляційним зв'язком між інтелектуальними та іншими базовими особистісними властивостями дітей (на 8,9%), що вчилися грати у шахи.

Проведена через декілька років перевірка отриманого в ході гри у шахи старшими дошкільниками якісного ефекту у розвитку інтелектуальних якостей засвідчила, що представники експериментальної дошкільної групи мали кращі показники успішності свого навчання у початковій школі (на 18,6-20,6%), ніж представники контрольної групи, які не грали у шахи.

Методичні рекомендації передбачають конкретні шляхи впровадження особистісно-розумового підходу як основи формування особистісних якостей інтелектуальних властивостей старших дошкільників у ході оволодіння грою в шахи й полягають в тому, щоб за допомогою оволодіння дошкільниками інтелектуальними способами вирішення шахових задач вони могли переносити набуті інтелектуальні вміння у навчальну діяльність у початковій школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гришин В. Г.* Малыши играют в шахматы: [кн. для воспитателя дет. сада: из опыта работы] / В. Г. Гришин. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.
2. Про затвердження Базового компонента дошкільної освіти (нова редакція): наказ МОНМС № 615 від 22.05.2012.
3. *Рибалка В. В.* Аксиологічні основи психологічної культури особистості: [навч.-метод. посіб.] / В. В. Рибалка / АПН України. Ін-т пед. освіти і освіти дорослих; Ін-т обдарованої дитини; АПН і МОН України, укр. наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. – Чернівці: Технодрук, 2009. – 228 с.
4. *Тудела Р.* О пользе шахмат / Р. Тудела // 64. – Шахматное обозрение. – 1986. – № 21. – С. 10-11.

Подано до редакції 07.09.12
